

ARANY JÁNOS EMLÉKEZETE. *)

Ezelőtt egy évvel, október 22-dikén, épen ez órában hal-
doklott Arany János egyik szobájában e palotának, melynek
disztermében íme emléke ünneplésére gyűltünk össze. Hat-
vanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az
akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk,
látszóan csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzde-
lemmel és szenvedéssel. Ki gondolta volna, hogy a düledező
kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunnyadjon? Ki
képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatag diák egy új vilá-
got nyisson költészetünkben s nyelvünk alig ismert bájait
tolmácsolja? Ki jósolta volna meg, hogy a vándor színész-
újoncz, a ki a színpadon semmi sikert nem tudott kivívni,
egykor Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándé-
kozza meg nemzetét? Ki hitte volna, hogy az iskoláit sem
végzett ifju magányában többet tanuljon, mint a mennyit
tanárai tudnak? Ki remélte volna, hogy az egyszerű vidéki
jegyző egyszerre országos hírre emelkedjék s néhány év múlva
Magyarország legkitünőbb emberei között foglaljon helyet?

De a sors ez ellentétes változásai semmit sem változtat-
tak rajta: ugyanaz maradt erkölseiben, életmódjában. Mind
végig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos
tekintetben egyszersmind legérzékenyebb, legbüszkébb lelke
is. A tömeg mellözése és tapsai, a hatalmasak lenézése és ke-
gye keveset hatottak reá, de folyvást saját lelkiismerete fölín-
dulásai között élt. Puritán szigorral teljesítette mindennemű

*) Fölolvastatott a Kisfaluy-társaságnak október 28-dikán tar-
tott közülésén.

kötelességeit s aggodalmasan őrizte erkölcsi és írói méltóságát. Szerény volt, mert megvetette az önhittség és nyegleség főnhéjazásait, de azért soha sem alázta le magát; többet volt szomorú, mint vidám, mert gyöngéd lelke minden érintésre összerезzent, mélyen, sokáig érzett minden erősebb benyomást, de erőt vett magán s önmegadó türelemmel haladt végig az élet útjain; hallgatag, magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra született, mint cselekvésre, s otthonosabb volt a képzeleti, mint a való világban, de átható józan eszén nem vett erőt se ábránd, se szenvedély, sőt aggódó természetének töprengése előzte meg és kísérte minden elhatározását. Családjának s barátainak áldozta szíve, és nemzetének elméje kincseit, magának csak aggodalmait s önelégedetlenségét tartva. Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzelgéséből és hóbortjaiból. Ifjúkori csalódása, ballépése, hogy elhagyva az iskolát, nem gondolva agg szüleivel, színészi dicsőségről álmodozva, világgá ment s néhány hét múlva önvád-gyötörtén, nyomorba süllyedve tért vissza az apai tűzhelyhez, mély nyomot hagyott lelkén, megtörte erélyet, önbizalmatlanná tette s midőn ébredező geniusza és a körülmények a költői pályára ragadták, már családós, komoly férfiú volt, a ki számot vetett az élet csalálmaival.

Valóban Aranyt már fölléptekor nem hiú érdek, hanem a hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a nagy küzdelemben, mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn minden veszni látszott, vigasztalni, eleszteni óhajtotta megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyobbyszerű alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét. Ez volt élete czélja, éjei álma, napjai küzdelme. Az ő és új kor remekíróin művelt lelke magas eszményeket tűzött maga elébe s épen azért nem egyszer csüggedezett. Maga a nemzeti katasztrófa is ólomsúlyként nehezedett kedélyére s gyakran a helyett, hogy nagyobb epikai munkáin dolgozzék, egyes lyrai sóhajokban tördelte szét fájó lelkét. Ide járultak még az élet gondjai s a betegeskedés szenvedései. Egész életén át oly hivatalokat kellett viselnie, melyek nem igen hangzottak össze természetével s akadályozták költői munkásságát. A kora reg vagy a késő éj óráit kellett meglopni, hogy múzsjának élhessen. S egy kis családi baj vagy

hivatalos boszúság napokra elvette kedvét a munkától, kivált a midőn elkezdett betegeskedni is. Voltak hónapok, sőt évek, melyekben nem volt elég lelki vagy testi ereje, hogy megkezdett műveit folytathassa. Ilyenkor fordításban keresett szórakozást vagy enyhét a tétlenség unalma ellen.

Így élt Arany Szalontán, Nagy-Körösön, Pesten, küzdve önmagával, balkörülményeivel, de folyvást álmodozva s költői tervein szövögetve. Remélte, hitte, hogy a mit az élet reggele, dele megtagadott tőle, megadja azt alkonya, a mint ő maga mondá:

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfogant;
Csendes fészket zöld lomb árnyán,
Hova múzsám el-elvárnám;
Munkás, vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget.

E remény egészen lelkéhez nőtt. Ezen kívül alig érdekelte olyas, a mi személyét illette. Mindennemű kitüntetés hidegen hagyta, de ehhez hévvel ragaszkodott, gyönyörködött csillámain s midőn koronként elhomályosulni látta, búskomorságba merült. Mintha egész életén át készült volna a független nyugalomra, a munkás, vidám öregségre. Mintha hitte volna, hogy költészetének legszebb gyümölcsei csak élete őszén érhetnek meg, csak ekkor írhatja meg az ő könyvét, mely még nincs megírva. Előre látó, gondos, takarékos volt. Nem hajhászta a pénzt, de megbecsülte, mint reményei eszközét. Soha semmit sem írt a szerkesztők és kiadók megrendelésére, soha semmit sem adott ki csak azért, hogy pénzt szerezzen; de tiszteletdíjait, jutalmait, fizetése fölöslegét úgy nézte, mint hitbizományt, melyet nem szabad elkölteni, hanem kamatoztatnia kell. Tökét gyűjtött, hogy biztosíthassa maga és családja jövőjét s legalább élete alkonyán egészen a költészetnek élhessen. Az akadémiai palota büszke falai közt szülőföldje valamelyik szerény házára gondolt, melynek fás kertje van és kertre nyíló szobája; Pest fényes útcaín Szalonta egyszerű házsorai tűntek föl lelkében; a Városligetben bolyongva, szálalni vágyott a szellővel, a felleggel, kelet felé. Mint kalitkába zárt madár zöld erdőről álmadozott, hol szabad fészkén vidámban énekelhet. Férjhez ment leánya körében, neje gondjai alatt, ifjúkori emlékei közt akarta eltölteni élete hátralevő

napjait s ott bevégezni *Toldi* és a hún-magyar monda triológiáját. De a sors mind végig siket maradt esengéseire; leánya meghalt s őt magát sokáig lelki és testi fájdalmak emésztették. Midőn üdülni kezdett s egyik szabadabb, nyugalmasabb évében, a Margit-sziget tölgyei alatt még egyszer visszamosolygott reá a múzsa, újra némi reménynyel nézett a jövőbe. Elvégre kivívta független nyugalmit, munkás öregségről álmadozhatott, de mindez már csak a haldokló hattyúéneke és álmadozása volt.

Oh elhunyt, sokat szenvedett barátom, mintha most is előttem állnál, mintha most is látnám komoly, szomorú arczodat. Lelkedben egy egész költői világ ragyogása és szemed mindinkább vesztí világát s kezd minden elsötétülni körüléd; egy egész mennyei harmónia él benned és hallásod gyöngül, alig hallod már szeretteid hangját is; teremő képzelmedben ősmundáink hősei kelnek új életre s erőtlen kezéd nem nyúlhat lantához. Tehetséged ereje küzd szerveid gyöngeségével s tested omló romja eltemeti lelked szülőtteit. Mintha most is látnálak ravatalodon, hallanám koporsód záródását, a megzendülő gyászéneket, a dübörgő hantokat s újra visszahangoznának lelkemben tört sohajaink, midőn a fájdalom elfojtja a szót s csak könnyeink omlanak.

De miért föltépnem a hegedő sebet? Némuljon el a gyász hangja s az emlékezetnek ne fájdalmát, hanem balzsamát keressük. Az ember halandó alakja helyett tekintsünk a halhatatlan költőre, élete helyett munkáira, szenvedései helyett dicsőségére. Ím a költő nem hamvad sírban, örök-ifjún emelkedik előttünk, lantján nemzeti hagyományaink zengenek, mintha elveszett eposzainkat, balladáinkat varázsolta volna vissza; munkáiból folyvást vigaszt, gyönyört, lelkesedést meríthetünk, mert a természet képeit s az emberi szív természetét tárják elénk, s a legnemesebb érzelmeket tolmácsolják örök-szép formában; dicsősége nemcsak az övé, hanem mindnyájunké, mert költészete nemzeti típusunkat fejezi ki, minden jegy rajta egyszersmind fajaé, hű tükre Magyarországnak.

Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félézázad alatt teljes kifejlésre jutott. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülőttei s csak a

fejlődés különböző stádiumait jelölik. Midőn ezelőtt száz évvel újra zsendülni kezdett elhanyaglott költészetünk, mintegy erőszakosan szakítottunk a múlttal. Egész addig többé-kevésbé megérezte ugyan majd minden európai mozgalmat, de hatásait saját egyéniségünkbe olvasztva, saját módunk szerint dolgoztuk föl. A középkorban a keresztyénség szelleme és hazafiságunk eszméi épen oly csudálatosan olvadtak össze költészetünkben, mint az egyházi énekek dallamai népdalaink rhythmusával, hogy megteremtsék azt a nemzeti versidomot, melyet a XVI. és XVII. század költői még inkább kiműveltek. Zrínyi és Balassa a renaissance hatása alatt állanak, de épen úgy kifejezik saját egyéniségöket, mint nemzetök legbensőbb szellemét. Azonban a XVIII. században nemzeti értelemben vett állami hanyatlásunk a társadalom- és irodalomban egyaránt kifejté bomlasztó hatását. Alig volt irodalmunk s a mi volt, az messze maradt műveltségünkötől. Elnémult költészetünk ha néha megszólalt, a múlt hagyományain csak kérődzött, mindinkább süllyedve, tartalomban épen úgy, mint formában. A természetes fejlődés megszűnt és mintegy reánk szakadt az idegen műveltség. Ez idegen műveltséget magyarra tenni, volt az ébredő hazafiság jelszava. S valóban ötven év alatt az egész magyarra kezdett válni, de kevésbé nemzetivé. Nemcsak ízlésünk újult meg, hanem nyelvünk, stílusunk és rhythmusunk is. Utánoztuk a francia, a klasszikai és a német költészetet; eldobtuk nemzeti versidomunkat, s a klasszikai és nyugot-európai rhythmust zendítettük meg. Az ó és új kor remekiróitól nemcsak írói művészetet tanultunk, hanem idegenszerűséget is.

Ez iránynak volt ugyan ellenzéke is, de kevés tehetsége s még kevesebb ízlése miatt, azt még csak mérsékelni sem igen tudta. S talán jól történt így. Költészetünknek végig kellett küzdeni ez iskolákat, hogy nemesedjék, eszmét, szellemet, ízlést vegyen magába, ha mindjárt a nemzetiesség árán is. Nyelvünknek ki kellett emelkedni szegénységéből, merevségéből, laposságából, ha mindjárt erőszakosan is. A visszahatásnak magából a mozgalmából kellett születnie és saját túlságai miatt, hogy valódi vívmányait megtartva, magába olvaszthassa a nemzeties fejlődés régibb és újabb elemeit. S csakugyan legtehetségesebb költőinkben már-már képződik a visszahatás s a száz év másik fele, az újabb ötven év egész napjainkig, nem

egyéb, mint a visszahatás teljes diadala. Költészetünk újra érintkezik mind azzal, a mitől elszakadt, de művészi vívmányok kíséretében. Nemzeti versidomunk újra visszavívja jogait, a költői nyelv idegenszerűségét a magyarosság régi és új bájjainak vegyülete váltja föl. Költőink részint a régi, részint a népköltészet forrásaiból merítve, mintegy megifjodnak, nemzetiebbekké, de egyszersmind európaiabbakká is válnak. Az irodalmi, társadalmi és politikai fejlődés egymásra hatva, egy magasabb nemzeti irányba olvad és újra szüli Magyarországot. Ez irány először is Kisfaludy Károlynál mutatkozott feltűnőbben. Magyar történelmi és társadalmi rajzai közelebb hozták költészetünket az élethez és lyráján megzendültek olykor népdalaink visszhangjai is. Vörösmarty mint nemzeti törekvéseink szószólója lépett föl, a külföldi iskolák egyikéhez sem szegődött, a képzelem szabadságát, a nemzeti elem alakító erejét hirdette s a régi és megújított nyelvet összeolvasztva, megalapította újabb költői nyelvünket. Hatása alatt, társadalmi és politikai forrongásaink közepett nem soká Petőfi jelent meg, e legeredetibb lyrai költőnk, a specificus magyar lyra megteremtője, kihez egy pár év múlva Arany csatlakozott, hogy ugyanazt tegye az eposzsza és balladával, a mit Petőfi tett a dallal.

Arany gyermek- és ifjúkori viszonyai bármily kedvezőtlenek voltak, mégis nagyban befolytak arra, hogy mint költő és æsthetikus a nép-nemzeti irányt teljes diadalra juttassa költészetünkben. Szülőinek utolsó és késő gyermeke volt. Legidősb leánytestvére már rég férjhez ment volt, midőn ő született; többi számos testvérei még előtte elhaltak. Ő volt öreg szüleinek egyetlen reménye, vígasza; mindig körükben tartották s rendkívül vallásosak lévén, e hajlam reá is elragadt. Az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első táplálékai gyöngelkének s a kis bogárhátú kunyhó szentegyház vala, a hol füle soha egy trágár szót sem hallott, nem lévén eseléd vagy más lakó, csak öreg szülei és ő. A gyermek kora komolylyá és mélyen erkölcsi érzésűvé vált, s az maradt az ifju, a férfiú is s az erkölcs e cultusa épen úgy megérzik költészetén, mint stíljén a szentírás és zsoltárok ódon nyelve. Szülővárosa, Szalonta, egykor szabad hajdú község volt, mely híven követte az erdélyi fejedelmek zászlóit, valahányszor azok fegyvert ragadtak a magyar alkotmány és vallásszabadság védelmére.

A XVIII. században elvesztette ugyan régi szabadalmait, de még sem vált valóságos jobbágyközséggé. A jobbágyi szolgáltatokért bizonyos összeget fizetett földesurának s megőrizte önkormányzatát. A szalontaiak némi középállást foglaltak el a nemes és jobbágy között, de voltak köztök valódi nemesek is, bár némelyikök megfosztatott jogától, így az Arany-nemzetség is. A csonka torony, mely a város egyik kiváló pontján még maig is fönnáll, a viharos, de dicső múltra emlékeztette őket, a városi határ Örhalma, Szigettó, Testhalom nevű részei a török csaták és őseik vitézsége nyomait tartották fönn és távolabb Toldi pusztá, s a szintén elpusztult Nagyfalú a Toldi-monda bölcsőjét rengették. A komoly gyermek, a kit atyja korán megtanított olvasni, s a ki a XVI. század némely ponyvára került krónikáit is olvasta, örömet hallgatta e mondákat s örömet bolygott a nagy határ erdein és mezein, a természet bájaiba merülve. Szalonta mintegy végpontja azon nagy rónaságnak, mely a Tisza partjától egész Belényesig húzódik. Kék ligetek és kék hegyek alján változatosabb róna ez, mint az alföld pusztái és népében is több a hagyományos szokás és régies színezet. Arany fejlődő lelke magába olvasztott minden természeti báj, történelmi emléket, hagyományos szokást. A pusztán fél szemmel fölkelő nap, az ösztövért kútágas, a csonka torony féllábú golyája, a zöld lomb közein áttetsző égbolt, a szántóvető síró fűttye, a napsugár és felhő fény- és árnyfoltjai a mezőn, a boglya tetejéről az aratók vidám seregére letekintő suta gém, a város szélső ablakán vakítón égő és hirtelen kialvó alkonysugár, a feketén bólintó eperfa lombja, az éj bakacsinja ezüst holdkoszorújával: mind oly élénken maradtak emlékében, mint a mesék és mondák hősei, a régi énekek és népdalok dallamai, a népelet tarka jelenetei s mindazon tipikai vonások, melyek a magyar fajt jellemzik. E képek, benyomások és hangok folyvást éltek lelkén, megelevenedtek műveiben, kivált a nagyfalusi és szalontai Toldi Miklós alakja egész sírjáig kísérte a szalontai hajdú unokáját.

De a gyermek ifju nem csak szemlélődő és álmadozó, hanem rendkívül tanulékony is volt. Sokat tanult az iskolában, még többet olvasott az iskolán kívül és már jó korán verselgetni is kezdett. Minden latin és magyar könyvet elolvasott, a mit az iskolai könyvtárban vagy a szomszédok mestergerendái alatt talált. Ismerte a régibb magyar irodal-

mat egész Csokonaiig, a kit nagyon szeretett, egy szóval azt az irodalmat, mely azelőtt egy félszázaddal volt divatos, mert Szalontán jobbára mind csak azt olvasták s az újabb költők ott ismeretlenek voltak. Az újabb irodalommal csak mint debreczeni diák és kisújszállási tanító ismerkedett meg, a mikor a görög és német irodalmat is tanulmányozni kezdette. Újabb költőink, élükön Kazinczyval, inkább elidegenítő, mint vonzó hatást tettek reá. A régi magyar irodalom keblén növekedett föl, s érezte, hogy az újabban ha több is a művészet, de kevesebb a magyarosság. Legkedvesebb emlékei a régi költészethez vonzották, melynek módja szerint maga is tudott költeni, az új mód szerint hiába kísértette meg a költést, sehogys sikerült s belátta, hogy azt még tanulnia kell. Bizonyos meg hasonlós vett erőt rajta, de arról még sejtelve sem volt, hogy ő is hivatal van, talán inkább mint bárki más, a régibb és újabb költészet összéb forrasztására s a nemzeti iránynak a népi elem fejlesztése által szilárdabb megerősítésére. E meg hasonlós talán arra is befolyt, hogy midőn forrongó lelke az iskolai egyhangúságot megúnva, valami szokatlan pályáról álmadozott, nem költő akart lenni, hanem előbb festő, majd szobrász és végre is színész lett. Azonban vándorlásaiból csalódottan térve vissza, ismét nem tollhoz fogott, hanem egy kis hivatal után látott, hogy teher helyett gyámola legyen öreg atyjának. Szabad óráiban művelte ugyan magát, gyakran forgatta Homért, megtanúlt francziául, írt és fordított is valamit, de nem készült az írói pályára. Majd sorsa jobbra fordultával megházasodott, s végkép szakítva álmaival, elhatározta, hogy ő is közönséges ember lesz, mint más. A véletlennek kellett közbe jönni, hogy kiemelje költői tétlenségéből s egy rokon szellemnek, Petőfinek költészetével érintkeznie, hogy félénk geniusza szárnyra kelhessen. A negyvenes évek elején Szilágyi István, egykori tanuló társa, tehetséges ifjú író, ki a Kisfaludy-társaságnál s az akadémián is pályadíjt nyert, jött Szalontára iskolai igazgatónak, s váltig ösztönözte barátját az írói pályára. De ez ösztönzéseknek csak annyi hatása volt, hogy Arany megtanult angolul, fordított valamit Sophoclesből s néhány alkalomsugalta költeményt írt, inkább időtöltésül, mint komoly czélból. Így keletkezett 1845-ben egy satirai költeménye hexameterekben *Elveszett alkotmány* czíme alatt, minden terv nélkül kezdve. Ki akarta

önteni boszúságát, melyet a megyei élet kicsapongásai költöttek föl benne, de nem gondolt arra, hogy vele a közönség elébe lépjen. Azonban a Kisfaludy-társaság éppen akkor hirdetett pályázatot vig eposzra. Aranyt meglepte e véletlen összehatalálkozás s ekkor is inkább szeszélyből, mint komoly becsvágyból bevégezte művét s felküldötte a pályázatra. A megnyert pályadíjat úgy nézte, mintha sorsjátékon nyerte volna; a bírálók közül egy elismerően, egy majdnem magasztalón szólott művéről, de az ő fülében csak a harmadik, a Vörösmarty, ítélete hangzott: «nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők». Úgy vélte, hogy most már nem lehet megállapodnia, ki kell öntenie mindazt, a mi lelkében forr és a maga módja szerint. Petőfi sikere fölbátorította s meg volt győződve, hogy Petőfi János *vitéze* után ő is merhet egy naiv költői beszélyt, mely a népköltészettől sugalmazva, hangban és jellemzésben egyaránt magyar legyen. A következő évben megírta *Toldiját* s nemcsak a pályadíjat nyerte meg, hanem a bírálók bámulatát is. Egyszerre ünnepelt költő lett s Petőfi volt az első, a ki üdvözlésére sietett.

A barátság, a mely a két költőt összefűzte, éppen oly nemes volt, mint őszinte. Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvénel fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifju, erélyes szellem, a kinek a daczban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, a ki kerüli a zajt s inkább magában évdik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában, erőszakos, kíméletlen s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedelkeny s éppen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma. Petőfi a harag és a merengő szelídség, a düh és a méla ellágyulás közt hánykódik, örül vagy búsul, szeret vagy gyűlöl, boldog vagy boldogtalan, de soha sincs nyugalma. Arany szintén mély fölindulások között él, de erőt vesz magán, csöndes búskomolyságba merül s úgy bánatját, mint örömet humora mérsékli. Petőfinél egy a gondolat, érzés és tett; Arany a gondolatnál és érzésnél marad s csak a külső körülmények nyomása alatt ér a tethhez. Petőfi az ifjúság tüzevel, szenvedélyeivel vonzza magához az embereket; Arany a férfiúi érények tisztes méltóságával. S költészetökben is hasonló ellen-

téteket találunk. Petőfi lyrikus, egészen alanyi, a ki elbeszélő költeményeiben is alanyi érzéseit önti ki s mindig önmagát rajzolja. Arany epikus, tárgyilagos, a ki lyrai költeményeiben is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből. Petőfi korának nemcsak költője akar lenni, hanem harczosa is egyszermind, a ki lanttal és karddal ostromolja a társadalmi és politikai intézményeket. Arany inkább a múltban él, mint a jelenben s inkább követni, rajzolni akarja a világ folyását, mint vezérteni. Petőfi élénk, fogékony kedélye minden érintésre föllobban, minden benyomást dallá alakít, még a legröpkébb hangulatot is. Aranynak egészen meg kell telnie, hogy megáradjon költészete s akkor sem mindig árad meg. Petőfi az önkéntesség ösztönével terem s gyakran inkább csak homályos sejtelem vezeti, mint világos öntudat. Arany öntudatos művész, de mintha aggodalmassága néha megbénítaná önkéntességét. Petőfi hevesb, változatosb, festőibb: Arany csöndesebb, mélyebb, plasztikaibb. Petőfi ízlése és szívemessége nem mindig egyerejű képzelme szárnyalásával; Arany képzelme, ha talán lankad is, ízlése, érzelmi nemessége ugyanaz marad. Petőfi költészete az ifjúságé, Arany költészete az érett koré; amabban megtaláljuk az ifjúság soknemű bús és derült fölindulásait, eget ostromló vágyát, édes csalálmait, gyönyörét, büszkeségét, sőt hóbortjait is, emebben az élet egész komoly hangulatát, férfias küzdelmét, csalódásait, vigaszát, humorát és megnyugvását az erkölcsi rend vaskényszerűségében.

De ez ellentétek mellett is a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobogott bennök s a magyar népköltészet ugyanegy sugalmain lelkesültek. Ez mindent kiegyenlített, sőt jellemők és költészetők ellentéteinek némely oldala mintegy vonzotta őket egymáshoz. Arany gyönyörködött új barátja gazdag ifjúságában, mintha vissza akarná élni benne a magáét, mely rideg és hallgatag volt. Petőfi a tisztelet és szeretet vegyes érzésével tekintett a komoly férfiúra, mert soha sem ismert tisztább szívet és nemesebb egyszerűséget az övénél. Arany érezte, hogy Petőfi némely különczségei, ballépései bizonyos nagy eszme vagy érzés túlságai és kíméletesen ítélt róla. Petőfi büszke lelke meghajolt e szerény és gyöngéd szív előtt, mely semmit sem követelt tőle, de a szeretet egész melegét árasztotta reá. Keveset hatottak egymás jellemére és

költészetére, de mind kettő szerette egymásban azt, a mi benne többé-kevésbbé hiányzott: Arany Petőfiben az erélyt, a szilaj hevet, édes kellemet, friss színezetet, könnyed bájít, Petőfi Aranyban a nemes nyugalmat, mély érzést, biztos és eleven rajzot, egyszerű fönséget. Soha semmi sem zavarta meg barátságukat. Petőfi, a ki oly sok barátjával összezőrdült s néha csekély ok miatt, Aranyhoz mindvégig a legmelegebben ragaszkodott. Arany mindig úgy emlékezett arra az egy pár évre, melyeket a Petőfivel való barátságban élt át, mint egy szép álmra. Költeményei között négy-öt vonatkozik a csatatéren minden nyom nélkül eltűnt barátjára. Kora büszkeségének nevezi, üstökösnek, melyet az élők nemzedéke csak egyszer lát s többé soha. Sírját sem tudni, hol van. Bizonyára ott minden vércseppből új virág kel és több madár zeng ott a ligeten. Gyakran megjelen álmaiban, de esténként ébren is hallja könnyű lépteit és fülébe cseng hangja. E bús emlék egy hosszú életen át folyvást kíséri. Harmincz év múlva is látja őt s úgy elmélkedik róla, mint a kit a hellén kor rég mythoszi alakká emelt volna, de így is varázs övezi emlékét; míg kortársait az idő aggítja, ő mindinkább ifjúl, szelleméből semmi sem vesz el, firól fira száll, mint egy közös eszme. Általában Arany élete utolsó heteiben sokat emlegette Petőfit, meg akart jelenni szobra leleplezésének ünnepélyén, bár mindentől visszavonulva élt s rég óta nem vett részt se nyilvános, se magángyülekezetben. És épen azon nap reggelén lett rosszabbul s egy hét múlva épen azon déli órában halt meg, melyben barátja ércszobra fölemelkedett a Duna partján. De bár a sors oly korán elválasztotta őket egymástól, a magyar nemzet emlékezete örökre összefűzi költői alakjokat, mint egy kor ikerszületteit, egymás kiegészítőit. Arany mint férfiú lépett a költői pályára, Petőfi költői munkássága a férfiúi kor küszöbén szakadt meg. Arany ifjúságát a Petőfié pótolja, a Petőfi férfi korát az Aranyé. A magyar ifju ajkán mindig hangzani fognak Petőfi szerelmi és szabadságdalai; a férfiú Aranyból fogja meríteni az élet küzdelmeinek eszméit, érzéseit, fájdalmát és vigaszát. Petőfi költészetéből századokra kihangzik a kardok csattogása, a trombita hangja, az ágyúdörej, a diadal mámore. Arany költészetében a késő unokák is érezni fogják a hazfi könnyét, gyászát, bilincsét, a legyőzött Magyarország sóhaját és szenvedése erényeit. És mindkettő rajzaiban örökre

fönmaradnak fajunk szellemi törekvései, nemzeti vágyai, jellemző sajátságai, hogy az újabb nemzedékeket mintegy meg-
 óvják az elfajulástól.

Bár mindkettőt a népköltészet dajkálta, de nem egy úton indultak, úgy szólva különböző rendszert követtek. S ez először is nyelvökben nyilatkozik. Fölléptökkor Vörösmarty már megállapította az újabb magyar költői nyelvet, egyaránt merítve a régi, népi és új nyelvből. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegen újjá szülte Kazinczy művészi törekvéseit. Semmiben sem nyilatkozik annyira Vörösmarty lángesze, mint nyelvében. Emléke nemcsak gazdag bányája a szóknak és kifejezéseknek, melyeknek jellemző árnyalatokat kölesönöz, de egyszersmind sok új kifejezést alkot, különösen átvitel útján. Erős nyelvérzékkel, művészi ízléssel, csodálatos hangzatossággal, mondhatni alkotó erővel olvasztja össze a régi és megújított nyelvet. Mintegy megteremti a magyar hexametert, jambust, nyugati schemákat s visszahajlik a magyar versidomhoz is, és több sikerrel, mint elődei. Petőfi, mint a nemzeti rhythmus bajnoka lép föl s mint a magyar dal nagy mestere a népköltészet nyelvének friss eredetiségét, könnyed bájait, heves szökelléseit szövi a magáéba s ebben minden magyar költőt felülmúl, de a régi nyelvet kevésbbé ismeri s általában, mint tisztán nyelvművész nem éri el se Vörösmartyt, se Aranyt. Arany is, mint Vörösmarty, a költői nyelv mind a három forrásából merített, s költészete sajátságainál fogva némelyikből többet és mélyebben. Gyernek- és ifjúkori benyomásai, olvasmányai a népi és régi költészet nyelvéhez vezették, majd tüzetes tanulmány tárgyává tette mindkettőt s fölszedett belőlök minden virágot, minden ritkább, ünnepibb és hatályosb kifejezést, szófordulatot. Mintha a régi nyelvet csak folytatná, de újjá szülve, mintha a népnyelvből csak azt venné át, a mi művészi, bár részben maga alkotja. S e nyelv a tárgy szerint régies, népies vagy újabb színezetű és mindig van benne valami tárgyának színéből, alakjából, hangjából, egy szóval természetéből. Bámulatosan bírja a nyelvplasztikáját, légyságát és erélyét. Senki sem ismeri és alkalmazza jobban a régi és élő nyelv különösebb és finom árnyalatú szókötési fordulatait s ezek nyomán maga is újakat merészel. Ebben oly gazdag, mint Vörösmarty az átvitt értelmű új kifejezésekben. Hirdeti a költői szabadságot, követeli az

aëthesis nyelvi jogait, mint Kazinczy, de más módon és más eszközökkel. Rövidít, összevon, olvaszt, de úgy, a mint az élő nyelv szokott; oly viszonyba helyezi a szókat, mely a nyelvtan szoros és száraz logikája szerint talán gáncsolandónak tetszik, de nem a nyelv szelleme szerint s éppen azért hatható-sabban fejezi ki a képzelem mozgását, a fölindulás hevét, a szenvedély erőszakát. Egy szóval Arany költői nyelvében a nyelv és költészet geniusza egymást sugalmazzák, táplálják s úgy szólva egymást szülik.

S ez erőt és bájt nemcsak eredeti műveiben találjuk meg, hanem műfordításaiban is. Gyakorlatban mintegy eldöntötte műfordításunk elméleti harczeit. Nem ragaszkodott se a szoros, se a szabad fordítás elveihez, mert amaz majdnem szolgálai hűséget kíván s akaratlanul is ragadja a fordítót idegen nyelvi szépségek átültetésére, emez eltöröl majd minden egyéni és nemzeti jellemzetest s inkább csak a tartalmat nyújtja, mint idomait; amaz igen is érezteti az idegen ízt, emez igen is magyarossá alakítja át a művet. Arany mind két örvényt kikerülni igyekezett s minden idegen nyelvi fordulatot, átvitelt, árnyalatot oly módon igyekezett kifejezni, mely a magyarban ugyanazt a hatást teszi vagy legalább ahhoz hasonlót, de mindig tekintetbe véve az író és műfaj sajátosságait. Híjába bírjuk a régi, megújított és népi nyelv összes kincseit, ha nem oly helyen és nem úgy alkalmazzuk, a mint azt a gondolat árnyalatai, a műfaj és hangulat sajátosságai kívánják s e tekintetben író és fordító nem sokat különböznek egymástól. A régi és népi nyelv soha sem czél, csak eszköz, hogy minél gazdagabbá és magyarosabbá tegyük az irodalmi, különösen a költői nyelvet s általok is minél elevenebben kiemeljük a mű vagy műfaj jellemző vonásait. Arany mindig tudta, érezte, hogy meddig mehet, mit és mi módon merészelhet. Az ízlés és ihlet vezette, mert a nyelv művészete nem pusztán nyelvészeti készség és tetszetős szólamok összefűzése. A gondolatnak föl kell olvadnia a képzelem és érzés kohában, hogy megtalálja éppen azt az alakot és színezetet, melyet a tárgy és hangulat megkíván. Sokkép lehet kifejezni valamit, de a kifejezések a tárgy és hangulat szerint nem egyenlő értékűek. Az író egyénisége, a gondolat és érzés sajátosságai, a műnemek és fajok különbségei alkotják a stílt végetlen változatban s azt visszatükröztetni a műfordítónak szintén föl-

adata. Alig van magyar költő, a ki a műnemek és fajok stíluskülönbségeit, a költő egyéni természetét oly élénken érezte s műfordításaiban annyira vissza tudta volna tükröztetni, mint Arany. Mindaz, a mit Goethéből, Burnsól, Shakspeareből és Aristophanesből fordított, mint eredeti magyar mű hat reánk és mégis nemhogy letörölné, sőt épen kifejezni igyekszik az idegen költők egyéniségét. Ez a műfordítás titka s Arany legkitünőbb műfordításai épen oly remekesek, mint legkitünőbb eredeti művei, épen annyi élvezet nyujtanak s épen oly méltók a tanulmányozásra.

Nem kevesebb hatással volt Arany verselésünk technikájára is, ugyanazon forrásokból merítve, melyekből költői nyelvünket gazdagította. Nálunk is meghonosodván a klasszikai és nyugoti versidomok, melyekben szabályos mérték emelte a rhythmus hangzatosságát, költőink, még a legjelesbek is, aránylag kevés gondot fordítottak a rímre. A régi költőkből, kivéve Gyöngyösit, e tekintetben keveset lehetett tanulni, a népköltészetből többet, de ez iránt még nem ébredt föl eléggé a figyelem. Ide járult még az élénk visszahatás a debreczeni iskola ízetlen mesterkedései ellen, mely gyönyörködött a csupa ugyanazon, de különböző értelmű szókból nagy kinnal összegyálult rímekben, melyeket Szemere és Kölesey oly találóan gúnyoltak ki. Arany, a ki Gyöngyösi és Csokonai olvasása között nőtt föl, megvetette ugyan a debreczeni iskola ízetlenségeit, de nem minden hagyományát, épen azért jobb rímelésre törekedett, mint elődei és kortársai. Nála találjuk legszabályosabban alkalmazva a magyar assonánczot is, melylyel népköltészetünk ragos nyelvünknek rímeli szegénységét pótolni szokta. Az a kis értekezés, melyet e tárgyról írt, mutatja, mennyire ismerte népköltészetünket s mennyire tudta, hogy mit használhat föl belőle műköltészetünk. De ennél fontosabb az, hogy nemzeti rhythmusunkat, mint költő a tökély magas fokára emelte, mint æsthetikus elméletileg is mintegy megalapította.

A mint a múlt század végén terjedezni kezdett költészetünkben a klasszikai és nyugoti versidomok használata, azon arányban szorult mind szűkebb térre nemzeti versidomunk, régi és népi költészetünk rhythmusa. Az új versidomok költői nyelvünket tömörebbé, fordulatos- és hangzatosabbá varázsolták s mintegy kiemelték laposságából. Épen azért az újabb

költők egész lelkesedéssel fordultak feléjük. Azonban bármily alkalmas volt nyelvünk a görög és római mérték kifejezésére, a magyar lélekben nem kelthetett zenei viszhangot s inkább csak a klasszikai műveltségűek kedvelték. A nyugoti rhythmus érzéke már inkább gyökeret vert, nemcsak nyugoti műveltségünk kapcsánál fogva, hanem azért is, mert mint rimes vers közelebb állott nemzeti rhythmusunkhoz, melyet a népköltészet folyvást föntartott, s mely a műveltebbek ajkán is gyakran megcsendült. Némi visszahatás kezdett fejledezni. Kisfaludy Károly és Vörösmarty mintegy visszahajoltak a nemzeti rhythmushoz, még pedig az új költői nyelv vívmányai kíséretében. Különösen Vörösmarty tanúsított iránta előszeretetet, ebben zendítette meg nem egy lyrai költeményét, sőt megkísérlette az epikai költészetben is: a *Tündérvölgyben* újra föllelevenítette a régi sándor-verset s művésziebben, mint Gyöngyösi óta bárki. De az ő nyelvének ereje, zengzetessége a klasszikai és nyugoti versidomokban érte el tetőpontját, legkitünőbb művei ezekben vannak írva s a magyar versidomot csak mellékesen művelte. Petőfi költészetének súlypontja épen ide esett s dalaiban népdalainknak nemcsak benső, hanem külső idomai is megzendültek. A magyar rhythmus megtisztulva és megnemesedve kezdte visszafoglalni régi helyét a nemzet tapsai közt. Ekkor lépett föl Arany s megkettőztette a mozgalom erejét. Petőfi csak a népköltészetre támaszkodott, Arany a régi költőkre is egész a középkori maradványokig; Petőfi inkább csak emléke, hallása után indult, Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga mulatságára újakat is szerkesztett; Petőfi termékeny hevében néha elhanyagolta a verselést, Arany nem tudott műgond nélkül írni. Egy szóval Arany, Petőfi kezdeményét nagy sikerrel folytatta s a magyar rhythmust mind teljesebb győzelemre vezette. Egyetlen magyar költőben sem találjuk meg rhythmusunkat oly szabatosan, annyi változatossággal, mint Aranyban. Alig ismert szerkezeteket is elevenített föl, s a régieket sokkép módosította a műfajok szerint. A sándor-versnek megadta hangzatosságát s oly művészivé emelte, mint Vörösmarty a hexametert és jambust. Szó és dallam mindig teljes összhangban volt nála, mintha oly kor költője volna, melyben a szóköltészet még nem vált meg a zenétől. S a magyar rhyth-

musnak e legkitünőbb gyakorlati mestere elméletileg is legszabatosabb magyarázója volt. Kritikusaink jól ismerték a klasszikai és nyugoti versidomokat, de a nemzetivel nem foglalkoztak behatóbban. Bajza szabatos trochæusokat kívánt a magyar rhythmusban írt versektől. Fogarassy és Erdélyi tettek meg az első lépést a kérdés tisztázására, zenéinkből igyekezvén kifejteni nemzeti versidomunk elveit, de hiányosan fejtettek ki s önkényes szabályokat is állítottak föl. Arany döntötte el a kérdést. *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezésében élesen föltüntette mindazon különbségeket, melyek a magyar versidomot elválasztják a klasszikai- és nyugotitól és szintén a magyar népzene alapján teljes szabatossággal állapította meg a sormetszet, versláb és versszak-szerkezet szabályait.

Azonban Aranynak nem csak nyelve és verselése nyugszik régi és népi költészetünk alapján, egy magasabb nemzeti irányba olvadva, hanem egész költészete is. Talán kevésbbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petöfi, de inkább megtestesül benne mindaz, a mi fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa. Maga is nemzeti typus, de ez nem elég. Mindent összeszed a hagyományból és népeletből, a miben nemzeti jellemvonás nyilatkozik és alkalmas a költői földolgozásra. Nem a tárgyban keresi az újat, hanem a földolgozásban, de ott is a népszellem sugalmain azon közvetlenségre, erőteljre, izomdúságra törekedve, mi a népköltészet sajátja. Azt hiszi s nem ok nélkül, hogy a nép legnagyobb inventor s Homéren kezdve Goetheig a legkitünőbb művek népi hagyományok alapján keletkeztek. Ő is a hagyományból indul ki, vagy a mint maga mondja, epikai hitelt keres. Kedves előtte minden, mese, dal, ballada, historiás ének, adoma, közmondás, melyekhez a nép érzése kiválóan ragaszkodik, melyeken leginkább jártatja képzeletét. Ezekből szövi ki műveit, ezeket szüli újra s majdnem úgy tekinti magát, mint a hajdani rhapsod, a ki a régi maradványokat javítgatja, darabosságukat egyengeti, hézagaikat kitölti s töredékeiből egészet alkot. A hún-magyar és Toldi-monda leginkább ragadta meg képzelmet, mert legtöbb nyoma volt bennök a népszellem alkotó erejének. Egész életén át nagy szeretettel csüngött rajtok s belőlök írta fő műveit.

Széchy Mária és Wesselényi történetét előtte már többen földolgozták s ő *Murány ostromában* újra hozzá fogott: vajon nem tudná-e jobban, mint elődei, fölhasználni műveikből mindazt, a mi fölhasználható. A *Nagy-idai cigányok* komikai eposzát egy történeti adomából szötte; *Katalin* alapja szintén népmonda, s még legalányibb, legmodernebb művében, *Bolond Istókban* is legalább egy közmondásból indult ki. S ha ide vesszük kisebb és nagyobb költői beszéleyeit, balladáit, mindenütt reá találunk egy-egy népmonda, mese vagy adoma szálaira. Krónikáink száraz lapjain egy szempillantással fölfedez minden oly tényt vagy vonást, mely népköltészeti maradvány vagy ha nem is az, költői magvat rejt magában; a néphagyományokból kieri, a mi alakítható, kiképzí a bennök levő eszmét, vagy új eszmét lehel beléjük, az elmosódott részeket, az elhalványult vonásokat visszaképzeli, a romokat fölépíti, a lelketlen anyagba életet önt. Ha összehasonlítjuk műveit az anyaggal, melyből alkotott, épen úgy bámulnunk kell nagy költői tehetségét, mint művészi erejét. Még a Toldimonda is mily szervetlen tényhalmaz s mily kevés nyoma rajta az alakító képzelemnek. S mégis mily remek trilogiát alkotott belőle Arany. A szétszórt, idomtalan töredékeket mily művészi egészszé varázsolta, a puszta eseményeket mily költői cselekvénynyé, egy-egy durva, sőt aljas tényt mily gyöngéd lélektani indokká, s a hol megszakadt a monda szála, mily leleményesen szötte az új szálakat, részint a történelemből, részint saját képzelmeiből, melyet megtermékenyített a régiség tanulmánya. Aranyban gazdagon buzgott föl az alkotó erő, de csak akkor, ha lába alatt a hazai hagyománynak legalább egy talp alatti földjét érezte. Hijába szárnyalt volna a levegőben, de nem is szárnyalt. Csak a haza anyai földje adott neki erőt, mint Anteusnak.

A mint művei mese-vázát, cselekvényét a hagyományból merítette, épen úgy a jellemrajzban sem indult pusztán képzelete után. Fölkeresett a jelenben mindent, a mi a múlttal kapcsolatba hozható. Azt hitte, hogy a régi magyar jellemvonásait legegébb- s legelevenebben a népben találhatni föl, mely legtovább megőrzi sajátságait, szokásait, sőt faji véralakát is. A mit itt és egy-egy ódonabb udvarházban vagy kastélyban látott, hallott, tapasztalt, azt vitte át a múltba, emelve, alakítva, a századok árjába merítve. Ki más az ő

Eteléje, mint pusztáink fia, vezérré, királylyá fejlődve, emelve? S vajon Etellak nem hasonlít-e némely alföldi városhoz, melynek házai megkövült sátrak s utczái sátkörzök? Etele lakomája, minden királyi fénye mellett is, nem juttatja-e eszünkbe a magyar nép lakodalmi ebédjeit és Czerkó tréfái nem hasonlítanak-e vőféjeink szokásaihoz? A mátrai vadászat, az ajándékba küldött ménes, a fölízgatott hún nép mozgalmi nem elhalványult emlékeinket elevenítik-e föl? Nagyobbszerű minden s lényegében mégis ugyanaz, a mit magunk is láttunk és tapasztaltunk. Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülőtte, egy egész pórsuhancz, a ki nagyobb hívatást érez kebelében, elzúllik falujából s becsülettel tér haza? Összeveszése bátyjával, bujdosása, búcsúja anyjától s az öreg cselédtől, mulatozása a csapszékben, nem újulnak-e meg sokszor falvainkban? Nem ismer-e Magyarország minden vidéke egy-egy Toldinét, egy-egy régi szabású nemes asszonyt, kinek szerető szíve folyvást remegve kíséri fia sorsát, a ki anyai hiúsággal öleli, csókolja, midőn sorsa jobbra fordul, s a ki egész szigorúsággal lép föl, őt korhely pajtásai között találva? Hát az öreg és ifjú Benczét nem találjuk-e föl sok faluban? Nem ültetek-e soha az öreg Rozgonyi asztalánál, nem szolgált-e föl nektek is a gyönyörű Piroska, e mély érzelmű, de nem érzelő, e szenvedő, de lemondásában is erős leány, a ki épen úgy típusa a magyar leánynak, mint Goethe Gretchene a németnek? Nem láttatok-e örökéből kiforgatott özvegyet? Az nem szólhat másképp, mint Both bajnok özvegye. Az öreg Bárczy fájdalomszülte dühét bizonyára sokszor hallottátok az életben, csak hogy Arany hathatósabban fejezte ki. A honvéd hősiessége nem elevenedett-e föl Szondi halálában, a ki még harczol, bár ágyúgolyótól megtört ina, térde? Nem a három százados magyar politikát fejezi-e ki Török Bálint, a mikor így szól:

«Két ellenség a Duna-két-parton:
Kevés annak az én egy jó kardom,
Egyiket a másikkal — hijába,
A hogy lehet» — gondolja magába.

A hagyomány ez élénk érzéke, a múltnak és jelennek ez eleven összeolvadása önkénytelen bizonyos realizmus felé vonzotta Aranyt, szemben régibb epikai költészetünk idealismusával. De ennek semmi köze azzal a realismussal, melyet a

francia irodalomban ünnepelni kezdenek, s melynek már nálunk is akadnak hívei. Az idealismus és realismus harca a költészetben épen nem új dolog; a vénhedő, kimerült idealismus mindig realismust idéz föl s a realismus kicsapongásai mindig újabb idealismust keltenek életre. Egyik a másikat örök időktől fogva mérsékelte, összhangzó egymásba olvadásuk alkotta nem egyszer a legkitünőbb műveket s a visszahatások túlságai szülték mindig azokat a végleteket, melyek ez irodalmi küzdelmek természetéből kimagyarázhatók ugyan, de széptani szempontból soha sem igazolhatók. Arany nem követett merev rendszert, de egy éltető elv folyvást szeme előtt lebegett. Költeni és mégis igaz maradni, ez volt jelszava, ez a főadat, melynek megoldásától függ a költői siker. Igaz lelkesülés, az emberi szív és a külvilág igaz rajza nélkül nem teremthetni látszatot. S a művészeti igaz nem egyéb, mint a való földolgozása a kifejezendő eszme szerint. Ez igazra, ez igaznak minél hathatóssabb kifejezésére törekedett Arany, ennyiben volt ő realista, de tulajdonkép nem tett egyebet, mint az ideált és reált szorosabb kapcsolatba igyekezett hozni, mint bármely magyar költő. S ha néha talán erősebb vonásokat használt, az csak visszahatás volt költészetünk üres idealismusa ellen. Ide járult még, hogy szemében a költészet a nemzeti szellem terméke volt s nem egyes műveltebbek kiváltságos sajátja. A nép-nemzeti elem fejlesztése már magában rejtett némi realismust nem csak a tárgy és jellemrajz, hanem a műalkat tekintetében is. Aranyt nem a mű-, hanem a naiv eposz vonzotta; érezte, hogy abban, a mit a nép századokon át alkot, több realismus és igazabb idealismus van, mint abban, a mit a költőknek pusztán egyéni képzelme teremt. Tanúlmányozta a világirodalom nagy eposzait s ösztönét világos öntudatra emelte.

Egészen epikusnak született s maga sem akart más lenni. Az ifjuság húrja, e leghangzatosabb lyrai húr, hiányzott lantján, s épen nem kívánt versenyezni Petőfi koszorújáért. Hajlamai, iránya, munkaösztöne ellenére ragadtatott a lyrai pályára is. Egy pár évvel lépett föl a forradalom előtt; a forradalom nem kedvezett az epikai nyugodt munkásságnak, a nemzeti katasztrófa még kevésbé. Maga is mint földön futó bolygott a romok között. A nemzet és saját fájdalma áradozott keblén s ki kellett ömölnie. Dala a «babyloni vizek» elegiája

volt, mely mint titkos fájdalom sajgott keresztül az ország egyik végétől a másikig. Ki nem emlékszik az *Őszszel, Leteszem a lantot, Fiamnak, Silvester-éjen, Ráchel, Dalnok bújá* című költeményeire? A hazafi érzés költészete soha sem hatott nálunk kevesebb zajjal, annyira saját nemesebb eszközeivel, mint e szomorú években Arany lantján. A lepel, melybe a költő a censorok vizsga szeme elől elburkolta czélzatát, még szebben emelte ki gondolatait s a kénytelen távolság, a melyből a dal hangzott, még több varázst kölcsönzött elhaló hangjainak. Arany a forradalomban is lelkesítette küzdő nemzetét, de messze maradt Petőfi forradalmi dithyrambjaitól, épen úgy, mint Petőfi elegiái messze maradtak volna az Aranyéi mellett, ha neki is oly körülmények között kell vala írnia, mint Aranynak. Ossián lantja nem Tyrtæus kezeibe való, sem a Tyrtæusé az Ossiánéba. Azonban Aranyt elegiai hangulatából néha kiragadta a kétségbeesés humora. Már *Bolond Istók*-jában nemcsak alanyi érzelmeit és élményeit akarta kifejezni, hanem a közhangulat humorát is. De a mű nagynak volt kezdve s érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát. Épen azért az első ének után félbe hagyta. Pedig a forradalomból sok keserőség maradt lelkén. Jobban szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit, a nagy küzdelem vezéreinek nemcsak fény-, hanem árnyoldalait is látta s nemzetének épen úgy bámulta hősiességét, mint fájlalta gyarlóságait. Csalálmokból ébredve, kegyetlen fájdalmat érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. A távol múltba menekült s egy komikai eposzba öntötte ki keserű humorát, szabadon, semmitől sem korlátolva. Valóban a *Nagyidai cigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legalanyibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.

E convulsiók csillapodtával nagyobb epikai munkákba kezdett, de folyvást írt lyrai költeményeket is. Arany lyrájának alaphangja mindig az elegia maradt, mely néha ódává emelkedik vagy humorba csap. S a fájdalom és vigasz e költészete mily igaz és gazdag! A fájdalom mindig megtisztul nála s a vigasz soha sem keresett, nem pusztán a reflexio szüleménye, az is épen úgy a szívből jő, mint maga a fájdalom.

Mela lelke bűvös világításban sugározza vissza a múlt emlékeit, mint a tó tükre az alkonyfényt, s ha elsötétül is, csillagfényt ringat kebelén. Mint a görög tragédia chorusa kíséri az élet küzdelmeit, aggódik, mereng, néha remél is, de mindig vigasztal s ha nem változtathat a sors végzetén, könnyes szemmel nyugszik meg benne. Ha magányában megszállja a kétely és búskomorság, családja körében keres menedéket, melyhez annyira ragaszkodik vagy a természet ölére siet, melynek szépségeit épen úgy lelkéből tudja élvezni, mint mesterien rajzolni. Arany lyrája benső lényegében nem egyéb, mint küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pessimismus, a kétségbeesés ellen. Öszhangra törekvő lelke visszariad a meghasonlástól, melynek árjai közepett találja magát. A vallás, a philosophia s a szeretet nagy érzése költészetével küzd ellenök, hogy nyugpontot találhasson. Nem annyira küzdelmeit rajzolja, mint magát a megnyugvást, a hová emelkedett, de a letörült könnyek nyomai meglátszanak s az oszló kétely árnya még ott borong. Hirdeti, hogy nem az egyes a teremtés központja, hanem az emberiség; Isten egészben munkál, az egészre fordít gondot; a jó embernél hány jobb szenved; az erény önmagának jutalma; az ember tiszte, hogy békében, harcban legyen ember s itt is, ott is a jobbik részt válassza magának; a fájdalom a boldogság egyik alkatrésze; az ember kevéssel beéri, ha mérsékli vágyait; a szeretet és szerelem örök vigasza marad az emberi szívnek; az élet viharai között az a hit, hogy a ki mindnyájunk édes atyja, el nem hagyja övéit, többet ér minden bölcseségnél. Kiemelkedve meghasonlásából, vigasztalja nemzetét is, melynek jövőjén majdnem kétségbeesett. Amaz elegiából kiemelkedő ódában, melyet Széchenyi emlékére írt, egész lelkéből hisz és bizik nemzete jogában, jövőjében. S a midőn a nemzet szabadabban kezd lélekezni, egyaránt óvja a vakmerőzségtől és kishitűségtől és hűségre inti, rendületlen hűségre önmagához.

Ez elegiák és ódák nyelv és belső idom tekintetében is hatással voltak költészetünkre, hol Petőfi után leginkább a dal volt divatban s a dal sajátságai, úgy szólva átvitettek a lyra egyéb fajaira is. Arany példát adott e dalözönből való kiemelkedésre, meg-megvillantva a magát érzéseibe mintegy beleélő elegia méla bájait, az óda fenségét, tömör alkatát, komoly bölcselmét s a költői nyelv amaz összpontosított olvadá-

konyságát és erélyét, melyek e műfajok sajátjai. De bármily szépek e költemények, Arany lyrai költeményeinek legfőbb ereje nem ezekben nyilatkozik, hanem balladáiban, e fél lyrai, fél elbeszélő műfajban, mely a drámából is olvaszt magába valamit. Ebben Arany épen oly erős, mint Petőfi a dalban. Újabb lyrai költészetünkben leginkább csak kettőre lehetünk valóban büszkék: Petőfi dalaira és Arany balladáira. Mind kettő nemzeti szellemünk szülötte s mind kettőt bátran szembeállíthatjuk a külföld nagy költőinek hasonló termékeivel.

A balladát nem ismerte vagy legalább nem művelte a klasszikai kor, mely nem kedvelte a vegyes műfajokat. Egészen modern műfaj ez, melyet a műköltészet mindenütt a néptől vett át. Nálunk is meg voltak a népnek a maga balladái, de költőink nem innen merítettek, hanem a német műköltészetből. Arany volt az első, a ki lehajlott a magyar népballadához, eltanulta hangját, szerkezete titkait és újjá, művészbébe szülte. A néphagyományok varázsa épen úgy ösztönözte erre, mint saját kedélyállapota. Nem dolgozhatva folyvást nagy epikai munkáin s nem akarva egészen átadni magát a lyrai ömledéseknek, önkénytelen is vonzódott e műfajhoz, mely epikai töredékeket lyrai hangba olvaszt. Mily jól illett mélabús hangulata e búskomor tárgyú balladákhoz. A magyar népdallam mily változatossága emeli ki a tárgyak és hangulat változatosságát. Egyszerűség, közvetlenség és plasztikaiság jellemzik balladáit, épen mint a Goetheit. Valóban nemzeti hiúság nélkül állíthatjuk Aranyt a nagy német ballada-költő mellé. Bizonyára Goethe fölülmúlja őt kellemben, rejtélyes bájban, a bölcselmi eszmék érzékítésében, a szerelem finom árnyalatú rajzaiban, de tragikai erőre nézve mögötte marad. Ha szabad volna merész kifejezést használni, Aranyt a ballada Shakspearejének nevezhetnők. Néhány balladája erős tragikai hatású. Kevés versszakban egész tragédiát tár elénk, s mily erővel rajzolja a szenvedély démonismusát, monomaniáját, a lelkiismeret furdalásai között szenvedő lélek látomásait. E nők és férfiak lelke, a kiket szenvedélyök bűnbe sodort, tele skorpióval; mardosásuk örvöngővé teszi őket. Ágnes asszony folyvást látja a vérfoltot lepedőjén, mint akkor éjjel, a mikor kedvese meggyilkolta férjét; hiába mossa a patakban, a gyolcs tiszta, de ő még mindig látja s egy örökkévalóság sem törölheti ki azt lelkéből. Egy másik ifjú nő, mint Hamlet anyja,

férje halála után vígan mulatoz kedvesével, szegény árva gyermekét kizárva a szobából. Az éhes, elkényszeredett gyermek hiába rimánkodik; a sötétben félni kezd, eszébe jut meghalt atyja és látja, a mint sírjából kikelve, feléje közeledik. A holtra ijedt gyermek kiáltására kijő a nő is, hogy megverje, de a gyermek látomása reá is átszáll, ő is látja férje vádló arcát, fenyegető szavait és őrvöngeni kezd. A férfiak hallucinációjá, őrvöngése még sötétebb, erőszakosabb. Bende vitéz párbajban orvul ejti el vetélytársát s így jut menyasszonyához. A nász-éjen megjelen az elesett vitéz, új párbajra hívja, mert csalárdul győzte le, a míg igazán le nem győzi, addig nem pihenhet menyasszonya mellett. Bende vitéz három éjjel vív az árnynyal, lelkiismerete phantomával, a míg az őrvöngőt megköttözik és menyasszonya kolostorba vonul. Edvárd királynak erősebb szíve van, mint Bende vitéznek, de mégis megrendül. Meglátogatja a legyőzött velszi tartományt s nagy lakomát tart Montgomeryban. Fénynyel fogadják, dúsan vendéglík, de nem szívbeli hódolattal és senki sem éljenzi. A király haragja indulatos szemrehányásban tör ki, követeli, hogy a bárdok dicsőségét énekeljék. A bárdok előlépnek, de a király dicsősége helyett a haza fájdalmát éneklík s megátkozzák a zsarnokot. A király máglyára küldi őket s londoni palotájába tér. Az éj csöndes, de nem alhatik, folyvást hallja a bárdok énekét, zenét parancsol, de a zenét, dobot és kürtöt átharsogja a vértanúk éneke. Kund Abigélnek nincs bűne, csak szeszélye, de a tragikum mysticismusának épen az a sajátsága, hogy tévedéseink gyakran több gyászt árasztanak reánk, mint bűneink. Bárczy fiát halva találták az erdön, szívében törrel. Elbusúlt atyja a palotára hozatja a hogy vérében feküdt. A gyilkos kinyomozása végett teteméhez idéz mindenkit, a kire csak gyanúja lehet. Megjelennek ellenségei, barátai, anyja, húga, az egész falu, de a halott sebe nem vérzik, hogy gyilkosára valljon. Végre Kund Abigél, szeretője, titkos arája lép be, s a sebből pirosan buzog a vér. A leány szoborrá dermed, majd elrebeci, hogy nem ő ölte meg az ifjút, bár a tört ő adta neki. Szerették egymást, az ifju láthatta, tudhatta szerelmét, mégis unszolta, hogy szóval mondjon igent, mert ha nem, kivégzi magát; ő enyelgve nyújtá neki a tört: nosza hát lássuk. Ezzel kiragadja a tört a sebből, kaczag és sír és visongva rohan el. Lefut a nyílt útca során s tánczolva éneklík: «Egyszer volt egy leány,

a ki csak úgy játszott a legénnyel, mint macska szokott az egerrel». De nem csak a múlt, a hagyomány félhomályából rajzol elénk Arany ily képeket, hanem igen világos napjainkból is. A főváros bűnügyi statisztikája tragikai képpé alakul át képzelmében. Ott emelkedik az éjben a Margit-híd, még zászló leng rajta, az nap avatták föl ünnepélyesen. Rajta egy ifju áll, a ki a kártyán mindent vesztett, pénzét, becsületét. Hajtja kétségbeesése, vonja a folyam. Árnyak emelkednek ki a habokból, ősz, gyermek, ifju, hajadon, mind öngyilkosok, a főváros bűneinek képviselői, a híd fölavatására gyűltek össze, élettörténeteket suttozják. Az ifju ott áll, elméje bódult, szeme vak, sodorja a víz és az árnyak hullámozása; éjfél után már üres a híd és csend mindenütt.

E tragikai képek nem a képzelem játéka. Arany együtt szenved személyeivel, érzése egészen áthatja képzelmét s egy-egy ilyenemű balladája majdnem oly nemű látomás szüleménye, mint a minő személyeit izgatja. Innen a rhythmus szenvedélyes mozgékonyasága, az átmenetek merész szökellései, az indulat tördelt nyelve, a háttér búskomor sötéte, mely annál élesebben emeli ki a lélek küzdelmeit. Maga a költő is szenvedve ily balladák költésekor, nem egyszer fordul más tárgy és hangulat felé. *Zách Klára*, *V. László*, *Bór vitéz* elég tragikai tárgyúak ugyan, de bennök a küzdő szenvedélyeknek inkább csak viszhangját halljuk. A hangulat nyugodtabb, bár mélyen elegiai, a rajz kevésbé éles s a borongó háttér inkább sejteti azt, mint kiemeli. Arany fáradt lelke mintegy pihenést keres s olykor a derült hangba is átesap. *A méh románczán* a naiv érzelmesség hangja ömlik el; *Mátyás anyja* az anyai szeretet megható rajza; *Rozgonyiné* derűs kép, nem egy hősködő asszonyt látunk, hanem egy szerető hitvest, a ki férjét a harcza is elkíséri, hogy lehessen élve-halva közelében s az udvarló Zsigmond királyt épen úgy megszégyeníti vidám elfoglalatlanságával, mint akaratlan hős tettével. A komikum sem hiányzik a képsorozatban. Ott van *Pázmán lovag*, e tiszta komikai mű egyetlen torzvonás nélkül; második szakasza, melyben a féltékeny férj, a királyt helyettesítő udvari bolond felbeszakításai miatt mind jobban bele zavarodik panasza előadásába, fölér egy egész vígjátékkal. E nagy változatosságot emelik a hősiesség balladáái is, a melyek szintén tragikai hangulathól fakadnak. Közülök leginkább kimagaslík *Szondi két*

apródja, mely valóban remek mű. A hűség és hősiesség balladája ez, két jelenet egymáshoz fűzve, egymást emelve, két lélekállapot egymást teremtve és magyarázva. Drégel vára rom, Szondi elesett, s két énekes apródja sírjára borúlva siratja és dicsőíti hősi halálát. A győzelmes Ali hallgatja s egyszersmind magához hívja őket. De ezek folytatják éneküket s néhány mesteri vonásra előttünk áll a hiteért és hazájáért küzdő hős, a ki visszautasítja a kegyelemre megadást s utolsó csepp véreig küzd. Alit magát is elragadja a hősiesség varázsa, egy pillanatra ő is dicsőíti a hőst, de megharagszik, hogy az ifjak nem hagyják félbe éneküket, nem jönnek hozzá s fenyegetni kezdi őket. Ekkor az ifjak még nagyobb lelkesedéssel dicsőítik a hős végperceit s átokkal felelnek a győző fenyegetéseire. A dicsőített hős, a sirva lelkesedő apródok, a boszús győző mily elevenen emelkednek ki s a versengő hangok harmóniáját mily erővel végzi be az átok üvöltözése. Szondi hűsége hitéhez, hazájához hasonlóra gerjeszti szeretett urok iránt apródjait is, halála az élet megvetésére és daczra lelkesíti őket szemben a győzővel. E lélektani föladat oly jellemzetesen, természetesen van megoldva, mintha csak oda volna lehelve. S a hősies kép mily szépen olvad össze a természet képeivel. Az alkonyra hajló nap, mely visszasüt még egyszer a felhőbe hanyatlott drégeli romra, a leszálló est homályában föltetsző hold, mely az énekes apródokra s a völgyben zsibongó hadra világít, nem diszítványok, hanem a kép levegőjéhez tartoznak. Arany balladáiban is épen oly finom érzékkel festi a tájat, természetet, mint eposzaiban. E képek itt is, mint ott, összhangzanak a személyek és cselekvény hangulatával, sőt bejátszanak magába a cselekvénybe is. Csakhogy míg ott az epikus nyugalomával kerekíti képeit, itt a ballada idegességével vázol, de a természetben is mindenütt az emberi szívet fejezi ki.

Balladái sikere nem vonta el epikai munkásságától. A Toldi-triologia középső részén folyvást dolgozott, azonban ha egyes részeket sikerülteknek talált is, az egész menetével elégtelen volt s új terven gondolkozott. Majd a hún-magyar monda trilogiájához fogott, nem az első részhez, hanem a Csaba-mondához. De azt is abban hagyta, míg végre a hatvanas évek elején az első részt *Buda halálát* kezdette irogatni, melyet be is végzett. E habozás, szakadozottság részint testi

és lelki bajaiból folyt, részint tárgyai nehézségéből. Legkevésebbé hangolta le az az elmélet, melyet a külföldi és magyar kritikusok annyit hangoztattak, hogy az eposz kora lejárt, helyét a regény foglalta el, ez az új divatú eposz s napjaink epikusainak mesterkedése nem számíthat többé valódi részvétre. Ez állításban van igaz is, de nem fejezi ki az igazságot. Bizonyára a valódi eposzt a nép alkotja s úgy szólva századok szülik. Oly eposzokat, minők a *Maha-Bharata*, *Sah-Náme*, *Iliász*, *Nibelungen*- és *Roland-ének*, melyek folyvást fejlődve s bizonyos korban megalakulva, valamely nemzetnek egész szellemét, hitét, hagyományait, műveltségét teljesen kifejezik, újkori költő már nem írhat, s az újabb társadalom sem igen alkalmas reá, már azon műveltségi különbségeknél fogva sem, a melyek a különböző osztályokat egymástól elválasztják. Az is igaz, hogy az epopoeia, a mint azt Virgil hagyta reánk gépeivel, csodáival, isteneivel, nem korszerű többé. De nincsenek, nem lehetnek-e az eposznak más formái is? Vajon a regény adhatja-e azt és úgy, a mire s a hogy az eposz képes? Vajon az új korban, a mikor a nép többé nem alkot eposzt, nem írtak-e oly eposzokat, melyek épen úgy kifejezték korukat, mint elragadták? A XV., XVI. és XVII. századnak nem voltak-e eposzai? Ariosto a régi kalandokat új világnézlettel, a lelkesedést gunyorral egyesíti. Maga Tasso is, a ki Virgilt vette mintaképül, nem jár egészen a régi úton, a szűk nemzeti körből kiemeli az eposzt s a keresztyén emberiség eposzává emeli. Camoens megmarad ugyan a nemzetiség körében, de hanyatló nemzete dicsőségét, végső erőfeszítéseit s egész szellemét mintegy megörökítve képes az utókorra hagyni. Milton egy vallásos és politikai forradalom után a protestantismus eposzát írja meg, épen mint Dante, a ki a pápaság és császárság villongása közepett a katholicismus eposzával ajándékozza meg a világot. És bármily lenézéssel tekintsünk a XVIII. század epikájára, bármily kevésre becsüljük Voltaire *Henriade*ját, annyi bizonyos, hogy kifejezte kora szellemét és hatott reá. És századunkban is egy angol és egy francia költő nem fordul-e régi, elavult mondákhoz, hogy az új kor eszméit fejezze ki bennök? Tennyson *Király-idylljeit* és Hugo Victor *Századok legendáit* nem fogadta-e a közönség épen oly részvétellel, mint bármely sikerült regényt?

Arany mind hitte ezt, sőt ennél többet. Hitte, hogy korunk vezéreszméje, a nemzetiség sokkal termékenyítőbb hatású az eposzra, mint bármely más műfajra. Hitte, hogy a magyar nemzet, mely nemzetisége- és léteért küzd s a múltból merít erőt a jelen és jövő küzdelmeire, fogékonyabb az eposzra, mint Európa bármely más nemzete. De arról is meg volt győződve, hogy a magyar eposznak más úton kell haladnia, mint a melyen elődei a jelen század elején megkísérelték. Először is el kell vetni a klasszikai eposz külső czafrangjait. A nemzeti tartalom öltön fel nemzeti versidomot, melyet nem csak egy osztály, hanem az egész nemzet élvezhet. Egy kissé el kell fordúlnunk Virgil és Tasso műeposzaitól, és sokkal többet tanulnunk, mint eddig, az *Iliászból* és *Nibelungen-énekéből*. Ugyanazt a naiv hangot és fölfogást, a műalkat ugyanazon módját kell keresnünk népköltészeti hagyományainkban és mondatöredekeinkben. Így elevebben és költőibben fejezhetjük ki a nemzetiség eszmejét és érzését, mely társadalmi és politikai életünket annyira áthatja, s melynek kifejezésére az eposz képeesebb minden más műfajnál. Nem szónoklat és lyrai ömledezés eszközlik ezt, hanem a cselekvény és jellemrajz olynemű összehatása, hogy a nemzet önmagára ismerjen benne, szelleme visszasugárzását, szíve lüktetését érezze. A magyar eposz, csak mint nemzeti egyéniségünk megtestesítése, föléleszthető. A monda szürkülete nagyíthat, de csak való vonásokat, a képzelem szabadon alakíthat, de csak a hagyomány nyomán, melyet az élet benyomásainak kell megelevenítenie. A csodálatos csekély mértékben s csak annyiban használandó, a mennyiben kapcsolatban hozható az élő hagyománnyal vagy az illető személy lelki állapotával. A cselekvény menetére nézve kölcsönözni kell valamit a dráma mozgalmasságából az újkori regény példájára. A bonyodalom érdekességével meg kell hódítani a tömeget, a cselekvényben rejlő eszmével, a jellemrajz lélektani erejével a mélyebben gondolkozókat, az egész szellemével az egész nemzetet. Ily módon törekedett Arany a magyar eposz megújítására, s erre semmit sem talált alkalmasabbnak, mint a hún-magyar mondát. Nem csak azért, mert leggazdagabb és legköltőibb mondáink között, hanem a jelennel érintkező pontjaiért is. A hún-magyar mondában mintegy jelképezve látta Arany nemzete viszontagságait, tragikumát,

vígaszát és reményét. A hún birodalom dicsősége, hatalmas romlásnak indul, elhanyaglik, de a bujdosó Csaba unokája, Árpád, később visszaállítja, a kire századokon át várnak az erdélyi hegyek közé menekült húnok maradványai. Vajon a magyar birodalom is nem indult-e hanyatlásnak három száz év előtt, s három száz év óta nem küzdünk, nem lelkesülünk-e abban a reményben, hogy visszafoglalhatjuk helyünket az európai nemzetek nagy családjában? Arany lelkében megalakotva élt mondai őseink tragédiájának nagy trilogiája, de, fájdalom, csak az előjátékot, az első részt: *Buda halálát* írhatta meg.

Azonban az első részben is sokat megvalósított abból, a minék a megújult magyar eposzt álmodta. A nyugalmas epikai hang, mely kerüli a lyrai hevületet és eldob minden szónoki ékítményt, az egyszerű, de erős cselekvény, az éles és eleven jellemrajz, a naiv eposzokra emlékeztetnek, de a fordulatok erősbülő drámaisága s a szenvedélyek fejlődésének beható, szabatos rajza az újkori művészt tanúsítják. A költő mindenütt a monda nyomain halad, keveset vesz a történetből, de bele olvaszt a magyar hagyományból, népeletből, jellemből mindent, a mi csak beolvasható. A Duna és Tisza partján ott emelkednek Buda-szállás, Etellak s a pusztákon lovas tábor száguld, a huszárok ősei. Kürt veri föl a Mátra csendjét, medvék és bölények riadoznak a nyílvevők és kopjék ütésein. Etele lakomáján a magyar lakomák hangja éled föl, nagy kedvű zajával, vig tréfáival. A dús legelőkön csordák bolyonganak s a pásztorgyerekek kedves ünöjének lába vérzeni kezd, a földből kiálló vashegy sértette meg és íme a kardhegy, az Isten kardja nőni kezd, láng csap ki belőle, mint a hogy azt népmeséinkben hallottuk. A kardot Isten Etelének szánta, a világbirodalom jelképe az, de Etele először is testvére vérével szennyezi be s a kiontott vér átokként száll vissza fiaira, az egész hún nemzetre, s romlásba sülyesztí őket. A nemzet megmozdul, mint a tenger forradalmas árja s az épülő Buda falai alatt testvérháború dül, hogy a századok folyamán még többször ismétlődjék. Buda, Etele és környezetök mind magyar típusok, valamint a két királyné is. A háttérben Detre leselkedik, a legyőzött népek képviselője, tettető, cselet szöve, várva a győzők romlását, mely a legyőzöttek egyetlen reménye. Az emberi és nemzeti vonásokat az egész eposzban

összeolvasztva vesszük, de Eteleben az arányok mindenütt emelvék. Etele a magyar nyílt, egyszerű hősiesség és büszke szenvedélyesség vegyülete, s e vonásokat még inkább kiemeli az ellentét: a vénülő Budának bölcsekedő tétlensége, gyanakvó hiúsága, s hánykódó ingatagsága. A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mind két félnek csak nagy mérséklete tarthatná fenn és mind két fél taszítja egymást az örvény felé. Mesterien van festve az összeütközés fejleménye, a mint az mindinkább erősül. A családi körülmények: Detre bizalmas suttogásai, a két királyné versengése, a politikai viszonyok: a görög követség, a nép hangulata mind arra szolgálnak, hogy egymás ellen ingereljék a két hőst s ha egyik erőt vesz magán, a másikat épen akkor ragadja el indulata. Budát alázza Etele növekvő népszerűsége s szinte férfiassága. Etele sérti Buda gyanakodása és tettvágya senyved a türelem fékén. Etele erőt vesz magán, ellene áll Ármány incselkedéseinek s mintegy jutalmul az Isten kardja birtokába jut, de a szerencse épen úgy megittasítja, mint dühe a méltatlanságok miatt, melyeket Budától és nejétől kell szenvednie. A körülmények és szenvedélye egyaránt ragadják a testvérgyilkosságra, melylyel a végzetet nemzete jövője ellen hívja ki. Arany nagy epopöiája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyben a végzetes hős fölemeli nemzetét. Etele is végzetes hős, nemzete fölemelésre van hívva, föl is emeli, de csak pillanatra, bűne fiaiban ismétlődik s megrontja a nemzetet. A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt, a kit vakon követett, s a végzet kiengesztelésére csak távol reménye marad. Íme a tragédia az eposzba oltva, egy nemzet sorsa egy egyénhez kötve, ki teljes képviselőjévé vált, nagy erények és bűnök, nagy dicsőség és szenvedés egy főséges képben.

Mily nagy veszteség, hogy Arany e trilogiát be nem végezhetette. Lesz-e még valaha magyar költő, a ki e mondákba életet képes önteni annyi alakító erővel, a hagyomány oly igaz cultusával s a magyar szellem és nyelv annyi gazdagságával, mint ő? Csak az vigasztalhat bennünket, hogy legalább másik fő művét, a Toldi-trilogiát, egészen befejezve hagyta reánk. E mű ugyan nem epopöia, de több mint költői beszély vagy verses regény, a hogy maga a költő is nevezi. De nevezzük bárminek, költeszetünknek örök dísze. Az első rész hős-idylli

képek sorozata, fő motívumai a testvéri versengés, anyai és fiúi szeretet, cselédhűség, a duzzadó ifjú erő nyugtalansága, mely lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör s a diadal első mámorát élvezi. Az ifjuság derűje, napfénye ömlik el rajta, mely áttöri a felhőket s távol vidékek csábító korrajzára világít. A második rész a férfiú küzdelme, hősiessége, tévedése, vezeklése a szerelem convulsiói, az élet bonyodalmai s a társadalmi viszonyok összeütközései között. Verőfény és vihar az égen, a mezők virágai hervadóban s a közelgő őszelehellete a fák zöldjén. A harmadik rész az aggastyán tespedése, unalmas nyugalma, évődő elégtelensége, testi és lelki erejének utolsó föllobbanása a sír szélén. Az őszi ködön nehezen tör át egy-egy napsugár, a harmat dérré vált és süvöltő szél szórja szét a fák elsárgult leveleit. Mind a három rész hű és eleven korrajz, melyben a monda és történelem csodásan játszanak egymásba. Az egész magyar középkor megelevenedik előttünk. Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint boszúálló és hódító, tanácsot ülve a világi és egyházi főurakkal, mulatva a harczijátékon lovagai között, leszállva a nép közé, hogy meghallgassa és orvosolja a szegény ember panasztát. Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával s az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, búcsujárói fanatizmusával és kicsapongásaival. Ott a lovagok és hegedősök kalandjai, párbajai, várostromai, lakomái, a megtört szívű nők bánatja, a kik a kolostorban keresnek menedéket, a nyugtalan lelkű leányok erélye, a kiket sorsuk férfiruhában a nagy világba, a harcok közé ragad. Ott Toldi, a középkori magyar lovag typusa erős karjával és szívével, a ki védi királyát s kegyét elvesztve, száműzve bolyong három országban; a ki kolostorban vezekli bűneit, mint alacsony szolga, de az egyház átka onnan is kizaklatja; a ki erős szíve egész szenvedélyességével szeret, de egy pillanatnyi tévedése a gyászos bonyodalmak egész tömkelegébe sodorja, dühöng és vigalomba akarná fojtani fájdalmát, harcol és imádkozik, küzd a világgal és önmagával, az üldözés és önvád kínjai közt fetreng, mindamellettt lelke ép marad s a szenvedések megneemesítik. Az egész műben semmi sincs a romantikusok érzélgéséből, a kik a jelen bajai közt a középkor igen kétes boldogságát óhajtják vissza, sem azon egyoldalú philosophiai föl-

fogásból, a mely egészen a jelen szempontjából ítéli meg a középkort. Arany költői képzelme erős történeti érzéssel párosul, teljesen ura tárgyának és sehol sem esik egyoldalúságba. Idyll és harcz, a szenvedély vihara és a szenvedés sóhaja, az élet derűs és borús oldala, kellem és fonség, pathosz és humor váltakoznak mindenütt. S az alakok mily gazdagsága tárul föl előttünk. Rozgonyi, a gazdag és vendégszerető falusi nemes, leánya, a mély érzésű és erős lelkű Piroska, Toldiné, a szerető szívű és szigorú erkölcsű anya, Toldi György, a szívtelen testvér és léha udvaronc, a félkegyelmű Tar Lőrincz, a hosszú türelmű és meleg kedélyű Zách, a vidor játszi és mégis erélyes Anikó, a kegyetlen és érzéki Jodovna, az öreg és ifjú Bencze, az apa és fiú mint egymás másolatai, de mégis más kiadásban. Lajos királyban mily jellemzőn van vegyítve az olasz és magyar természet, amaz, mint eredet, emez mint megszokás. Anyja, a vakbuzgó és kevély Erzsébet királyné, az élénk és nyughatatlan és titkos szerelemben égő boszniai bánleány, Örzse, a kaczer és heves Mária, az olasz hercegek, a magyar egyházi és világi főurak, olasz és cseh bajnokok mily sikerült alakok mindnyájan. Mily élesen rajzolt és élénken színezett képekre találunk a trilogia mindenik részében, legyen az nemesi udvarház vagy királyi palota, harczjáték vagy szerelmi jelenet, a természet csendes bája vagy a szív szenvedélyes küzdelme, a duzzadó kedv kitörése vagy a haldoklás végsóhaja. A mondaszerűen szertelen prágai kaland mily természetessé válik a művész kezei alatt, a száraz heraldika mily költői lendületet vesz, sőt még az olasz hadjárat, az egész trilogia e kevésbé erős része is, mily változatos és leleményes.

Arany a második részben ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, a nélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna. Toldi rossz kedvében, mert házasítani akarják egy cly leánynyal, a kit nem is ismer, Tar Lőrincz ruhájában és czímerével vív a harczjátékon, kivívja számára a leányt, és meglátva, megszereti, de már késő minden. Megsérti a lovagi törvényt, boldogtalanná teszi, a kit szeret, egyik ballépése a másikat vonja maga után s a kétségbeesés szélén áll. S a kifejlés még sem halál vagy Toldi teljes erkölcsi megsemmisülése. Piroska férje halála után a kolostorba menekülve hervad el, Toldi szenvedve, vezekelve, küzdve

balsorsával, hős tettekben keresve vigaszt, megtisztul, visszavívja előbbi helyzetét, nyugalomra vergődik, de boldogság nélkül. Piroska hervadása és Toldi megtisztulása és sírig tartó csendes bánata, oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejelest. Ez is tragikum, csak hogy nem zajos drámai, épen illik az elbeszélés elegiai hangulatához s mintegy természetes átmenet a hanyatló Toldi végnapjaihoz. De van még e trilogiának egy oly bája, melylyel ritka mű vetekedhetik. A költő egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szívéhez szól, legyen ifju, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, a mely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, a ki aggodott érette s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata? Az bizonyára a trilogia első részében sok olyat fog találni, a mi felkölti gyermek- és ifjúkori emlékeit. Ki az, a ki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívében egy-egy seb, habár mind enyhébben? Az bizonyára a második részt nem olvashatja el megindulás nélkül. S ha előre-gedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamvvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ vagy épen gúnynyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az elvénült Toldihoz hasonlítunk-e s nem szól-e lelkünkhöz a búskomoly és humoros hangulat, mely a trilogia harmadik részén előmlik? E varázs az emberi szív állandó hangulatainak varázsa, a melyet el nem avithatnak az ízlés változásai.

Arany egész életén át írta e művet, egész lelkét lehelte belé. S valóban kedvencz hősében sok van belőle. A nagyra törő s önmagát emésztő lélek, a meleg és mélyen érző szív az övé, az anyját szerető gyermek, az ereje öntudatára ébredt ifju, az élettel s fájdalmaival, de folyvást nemzete dicsőségeért küzdő férfiú, a búskomoly és tétlenségbe sülyedt agg, szintén ő. Még külső körülményeikben is van hasonlatosság. Toldi Biharmegye Nagyfalujából jö Budára s egyszerre hőssé vívja föl magát, Arany szintén a szomszéd Szalontából szakad Pestre s első műveivel is koszorút nyer. Toldi egy hősi pályát fut meg újabb meg újabb diadallal, Arany költői pályáját hasonló diadalokkal jelöli.

Egy darabig keveset hall rólok a világ s íme a vénülő hős ismét föllép, hogy megmentse a veszélyben forgó országezímert, a vénülő költő is hallgat, de szintén megszólal még egyszer, hogy megmentse a magyar költészet becsületét. Ez mindkettőnek utolsó föllobbanása, csak hamar mind kettő meghal s mindkettő koporsóját az őszi napfény méla alkonya s a népezreinek hódoló gyásza kíséri a sírhoz, melyet a természet, «bánatja jelével, behintte lehulló, sárga falevéllal». De Toldi egy hanyatló korszak, a középkor, hőse volt, Arany egy új, egy fejlődő korszak költője, a kiben mintegy tetőzik költészetünk felszázados küzdelme, legfőbb vívmánya: a nemzeti és művészeti irány teljes összeolvadása. A szobor, a melyet a nemzet emel emlékének, nem lehet oly örök, mint művei, melyekben nemzete szellemét fejezte ki. E szellem nevében övezzék koszorúink sírját s áldják ajkaink emlékét.

GYULAI PÁL.